kitba u kittieba tal-Malti, iltaqa' ma' persunaġġi letterati li twieldu f'din il-gżira saħansitra fi żmien il-Għarab fuq l-elf sena ilu, u wara li semma manuskritti bil-Malti miktubin minn Dun Franġisk Wizzino, Dun Ġwann Cachia u l-Kanonku Agius De Soldanis, kiteb ukoll dwar kurunelli u priedki bil-Malti, kif ukoll poeżija ta' De Soldanis, kollha bil-Malti ta' xi mitejn sena ilu. Barra dawn l-istudjużi Maltin, wieħed għaref Taljan, Luigi Bonelli, kien iltaqa' ma' xi priedki miktubin bil-Malti tas-seklu XVIII u ippubblika xi tnejn minnhom.

Dawn ix-xogħlijiet letterarji li semmejna nstabu manuskritti, imma barra dawn għandna kitba oħra ta' proża u poeżija stampata bil-Malti fiż-żmien l-imgħoddi, fosthom insibu lista ta' kliem Malti bit-tifsira tiegħu bil-Ġermaniż miġburin minn Hieronymus Megiserus, vjaġġatur Tedesk, fl-1588 u ippubblikati fl-1611. Lista aktar twila ta' kliem Malti mfisser bl-Ingliż u bil-Latin, kien ġabar il-vjaġġatur Ingliż Philip Skiffon meta ġie Malta fl-1664, u li mbagħad kienet imdaħħla fil-ġabra ta' vjaġġi ippubblikata f'Londra fl-1732. Fl-1791 ħareġ ktieb fuq Malta bil-Franċiż li fih xi poeżiji bil-Malti. Agius de Soldanis fil-ktieb tiegħu dwar il-"Lingua Punica", li stampa f'Ruma, fl-1750, kien daħħal ħafna kliem u espressjonijiet bil-Malti. Fl-1725 ħarġet it-talba "Missierna", miġbura minn fomm il-poplu minn J.H. Maio. Imma l-aktar ktieb magħruf bħala ktieb tat-talb hu t-"Tagħlim Nisrani", li kien stampat l-ewwel darba f'Ruma fl-1752.

Dawn l-aħħar żewġ xogħlijiet ta' devozzjoni huma prova li wkoll f'dawk iż-żminijiet imbiegħda, ma kienu jsibu xejn aħjar mill-ilsien Malti biex igħallmu lill-kotra Maltija. Din il-ħtieġa kienet tinħass bħal-ma għadha tinħass illum u tibqa' tinħass sakemm idum jiġri demm Malti fil-poplu ta' dawn il-Gżejjer.

Dari kien hawn idea li fi żmien il-Gran Mastri qatt ma kienu ħarġu mill-istamperija tagħhom kotba bil-Malti, għax il-kitba mexxejja kienet biss f'ilsna barranin, imma dan l-aħħar aħna ltqajna ma' ktejjeb li jwaqqa' dik l-idea żbaljata. Il-ktieb li ltqajna miegħu aħna jismuħ "Il Via Sagra u t-Triek Għażiża li Għamel Sidna u Mulejna Ġesù Cristu", u kien stampat fl-Istamperija tal-Gran Mastru, fl-1796. Dan il-ktieb ta' devozzjoni kien ħareġ "bil-Malti għal ġit tad-devoti tal passioni ta Sidna Gesù Cristu", biex jaqdi lil dawk il-fidili li kull fil-għaxija kienu jmorru l-knisja għat-talb tal-Via Sagra, u li ma kinux jafu ħlief bil-Malti. Il-kitba hi ta' stil mexxej u ħarkien, bla tirqim żejjed, bla tlellix u bla tiġbid, imma jqanqal il-qalb u jħeġġeġ ir-ruħ. Inġibu żewġ siltiet biex nuru l-ħeġġa u l-ħlewwa ta' l-istil:

"Nitolbu lil Ġesù u lil l'Ommu li jiltakghu maghna, biex jhennnuna fir-Ruejhħa taghna."

"Nitolbu lil Gesù li jghinna bil grazia tieghu, biex nerfghu bis-sabar is-salib tal penitenza, u t-tbatia li jibaghtinna."

Il-fehma tagħna hi li l-poplu Malti fil-ferħ u fin-niket, fit-talb u fl-imħabba dejjem u minn dejjem, ma sabx aħjar mill-ilsien tiegħu l-Malti biex ifisser it-tqanqil ta' ruħu u l-ġibdiet ta' qalbu.

GĦADA

Ta' Dun ĠUŻEPP ABELA (Melbourne)

Aktar m'għadhiex titbandal bejn il-frieghi
Il-frotta ħamranija; issa nġabret
Fil-kaxex ta' l-injam, u se jsifruha
Lejn artijiet imbiegħda, 'l hinn minn ħdanek,
Minn ħdanek, j'Omm, minn ħdanek, sigra sfajra,
Int li nissiltha, int li għajjixtha; u kibret
Bħal ħutha l-oħra bil-mijiet, bl-eluf.

Issa dik l-id li drat tisraq bis-sengħa
Lil dawk l-ulied li kibru taħt għajnejk
Ħallietek waħdek, w int stennejt ħosbiena,
Lil min ħassarlek l-aħħar fdal ta' ġmielek,
Lil min ħalliek mistħija f'dan il-ġnien.

Hemm l-aħħar werqa fuq dirgħajk titriegħed,
Iddur, tiltewa, biex il-bewsa taħrab
Ta' żiffa oħra qarrieqa li dalwaqt
Tifridkom minn xulxin, u l-aħħar werqa
Tinżel titkaxkar qalb il-ħmieġ u t-tajn.

U għada l-ebda għasfur m'hu ġej iserraħ
Fuq dawk dirgħajk nexfin; u ħadd ma jfittex
Il-kenn ħdejn ħogrok; għada n-nies ser tgħaddi
Tiddieħek bik, bil-kruha ta' xjuħitek.

Imm' għada toqrob jum lejn ir-Rebbiegħa.
Għada tkattar il-frott, il-frieghi, l-weraq.
Għada ser tilbes libsa ġdida w isbaħ.

7.7.54.